

**ԴՐՈՒԱԳՆԵՐ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ
ՀՅԴ ԿԱՌՈՅՑԻ՝ ԵՐԿԻՐ ԶԻՆԱՄԹԵՐՔ
ՓՈՒՆԱԴՐԵԼՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԻՒՆՆԻՑ
(ԺԹ. Դարավերջ-ի. Դարասկիզբ)**

ԱՐՄԷՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏԵԱՆ

armenani@mail.ru

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

1890ականների սկզբներին Երեւանի նահանգում ձեւաւորուած ՀՅԴ կառոյցներից ամենաաշխուժն Ալեքսանդրապոլինն էր: Նրա յաջողութեան գաղտնիքը թաքնուած էր այդ ասանդապաշտ ուստանում տիրող հայրենասիրական մթնոլորտի ու արհեստատրական քաղաքին բնորոշ ընկերային խոր բեւեռացման բացակայութեան մէջ: Իր աշխարհագրական նպաստատու դիրքի եւ այստեղ տեղակայուած ռուսական պետական զինապահեստների պատճառով Ալեքսանդրապոլն առանձնայատուկ նշանակութիւն ստացաւ ԺԹ. դարավերջ-ի. դարասկզբի ազատագրական պայքարում՝ Երկիր անցնող զինատար ու մարտական խմբերի համար:

ՀՅ Դաշնակցութեան միջուկը դարձած «Դրօշակ» խմբի Ալեքսանդրապոլի մասնաճիւղը հիմնուեց 1890 Յուլիսին Քրիստափոր Միքայէլեանի կողմից այստեղ գործուղուած ալեքսանդրապոլցի Մարտիրոս Շաթիրեանի ջանքերով: «Քար» անունով կառոյցը յետագայում ստացաւ կենտրոնական կոմիտէի կարգավիճակ: Ալեքսանդրապոլի ՀՅԴ առաջին խումբը ներառեց մտատրականներից, արհեստարտներից ու մանր առետրականներից բաղկացած ուժեղ կամքի տէր ու գործունեայ անհատների (Թադեոս Խզմալեան, Աւետիք Մալոյեան, Ալեքսանդր Պետրոսեան (Պետո), Ենովք Գիւնջեան, Վաղարշակ Ժամակոչեան, Աւետիս Ղարիբեան (պաղ-նալի՛ Վաղօ), Տէր Խորէն Աբգարեան (նորթաջի), ովքեր կարեւոր հետք թողեցին հայ ազատամարտի պատմութեան մէջ²:

Սկզբից եւեթ կառոյցը դարձաւ Երկրի ազատագրութեան գործի կազմակերպման համար զէնքի կուտակման եւ առաքման յենակէտ: Ուսով Գրիգորի (Դուրգարեան), Վոսմ Նալչաջեանի, *Ֆայտոնջի* Վարոսի, Աթրենց Տիգրանի (Ստեփանեան), սոգիւթեցի (Սառնաղբիւր) քահանայ Տէր Մեսրոպ Բաղդեանի, տանուտէր Տանօ Ներսիսեանի, ղոնախղոանցի (Շիրակ) Մատիկի են. ջանքերով ստեղծուեցին զինամթերքի պատրաստման ու վերանորոգման արհեստանոցներ, զինապահեստներ, ձեւաւորուեցին եւ Երկիր անցան տասնեակ մարտական ու զինատար խմբեր:

Յատկապէս մեծ յաջողութիւնների հասան ալեքսանդրապոլցի դաշնակցականները զէնք-զինամթերքի «հայթայթման» գործում: «Այնպեղի ընկերները յանդգնութիւնը ու անձնագրիութիւնը հասցրել էին անասելի

չափերի,- յիշում է ՀՅԴ գործիչ Սարգիս Օհանջանեանը (Ֆարիատ),- օրը ցերեկով սայլակը բշում էին պեղական գէնքերի մթերանոցը, իրենց ուտերով շալակում էին փամփուշտներով լի արկղերը, դարսում սայլակի մէջ եւ ազար-համարձակ բշում տանում ՀՅ Դաշնակցութեան պահեստը»³:

ԶԻՆԱՄԹԵՐՔԻ ՀԱՅԹԱՅԹՄԱՆ ԵՂԱՆԱԿՆԵՐԸ

Զինամթերքի հայթայթման առաջին լուրջ քայլերը կատարուեցին 1890ականների սկզբներին, երբ Երկրի աճող կարիքները բաւարարելու նպատակով պաղտալի Վաղօն, ուսուլ Գրիգորը, Նալչաջեանը եւ Աթենց Տիգրանը ցարական ոստիկանութեան վերահսկողութեան պայմաններում սկսեցին գէնք գնել մասնատր անձանցից ու զինտների մշտական յաճախորդ դարձած ռուս զինուորներից: Զինամթերքի հայթայթման այս եղանակն իրեն չարդարացրեց: Նախ՝ անհնար էր այսկերպ միանգամից մեծաքանակ զինամթերք ձեռք բերել եւ՝ ատրճանակներն ու հրացանները գնում էին բաւականին թանկ գնով, օգտագործուած ու շատ յաճախ միքանի անգամ արդէն նորոգուած վիճակում: Իրեն չարդարացրեց նաեւ պետական հիմնարկութիւնները հսկող ռուս զինուորներից գէնք խլելու փորձը: Մէկ-երկու յաջողուած դէպքից յետոյ ոստիկանութիւնն կրկնապատկեց ուժերը⁴: Կար նաեւ մատնութեամբ բացայայտուելու մշտական վտանգ: Օրինակ, 1891 Փետրուարի սկզբներին, իր յոյն հարեան Ա. Աբրամովի մատնութեան եւ սեփական պանդոկում կատարուած խուզարկութեան հետեանքով Ղարիբեանը՝ զինամթերքի հայթայթման անզուգական վարպետ պաղտալի Վաղօն, կանգնեց անհերքելի ամբաստանութիւնների առջեւ: Մարտի 6ին «պաղտալ»ի խուզարկութիւնը յայտնաբերեց «Բերդանկա» եւ «Սնէլդեր» տիպի հրացանների օգտագործման համար 357 փամփուշտներով պարկ ու անհասցէ նամակներ:

Նման փաստի պայմաններում թում է, թէ Վաղօն պատժից խուսափելու որեւէ հնարատրութիւն չպիտի ունենար: Սակայն ՀՅԴ Ալեքսանդրապոլի կառոյցի անդամների ձեռնարկած պատասխան քայլերը, շրջեցին դատաքննութեան ընթացքը՝ ամբաստանեալին վերածելով զրպարտութեան զոհի, իսկ ամբաստանողին՝ կեղծ մատնութիւն կատարած յանցագործի: 7 Սեպտեմբեր 1892ին Վաղոյի դէմ յարուցուած քրէական գործը կարճուեց, կիրառուող հետապնդման միջոցները չեղարկուեցին⁵, իսկ միքանի օր անց գէնքի գնումները վերսկսուեցին: Սակայն, գնման միջոցով ազատագրական շարժման յարաճուն կարիքները բաւարարելն այլեւ անհնար էր: «Կաթիլ կաթիլ փոր չի կշտանայ»՝ գրել է Ռուբէնն իր յուշերում⁶: Անհրաժեշտ էր գէնքի հայթայթման մէկ այլ ճանապարհ:

1893ի վերջերին հասունացաւ Ալեքսանդրապոլի պետական զինապահեստները թալանելու գաղափարը: Ծրագիրը մշակեցին տեղի ՀՅԴ կա-

ոռյցի անդամներից ուսուցիչներ Մալոյեանը, Թադեոս Խազմալեանը, ներկարարներ Գաբրիէլ Ժամհարեանը, Ալեքսանդր Քուպալեանը եւ ոսկերիչ Գէորգ Հալաճեանը: Որոշուեց քաղաքի «պոլիգոններ» թաղամասի զինապահեստներից մէկից մեծ քանակութեամբ փամփուշտ հանել: «Մաքրագարդումը» կատարելու էին Վաղօն, Նալչաջեանը, ղոնախղոռանցի Մարտիկը, ուսուցիչ Գրիգորը եւ ֆայրոնչի Վարոսը: Խմբի անվտանգութիւնն ապահովելու էին Արամայիս Ազնատուբեանը, Աթոբեց Տիգրանը եւ Քոռ Եղօն՝ զինանոցի պահակազօրի երեք զինուորների ընկերակցութեամբ: Ծրագրի իրագործման համար ՀՅԴ տեղի կառոյցը յատկացրեց անհրաժեշտ գումար եւ երկու քառաձի բեռնասայլ:

«Գործնական աշխարհանքների ոգին... պաղտայի Վաղօն էր,- յիշում է Ազնատուբեանը,- մի պարզ ու համեստ մարդ, ով զարմանալիօրէն գաղտնապահ էր, գիտէր իր մտածումներն իր մէջ պահել»: Հետետողական աշխատանքի շնորհիւ նրան յաջողուել էր պարզել՝ ո՞ր զօրամասը, ո՞ր զինապահեստն է հսկում, զինանոցի ո՞ր մասում ի՞նչ գէնք կայ: «Վաղոյի յամատ ու հետետողական աշխարհանքներին ենք պարտական այն, որ յետագային Ալեքսանդրապոլի զօրքի մէջ ծառայող զինուորներ եւ սպաներ ոչ միայն հարկատու աջակցութիւնը չխնայեցին մեզ, այլեւ գործօն դեր ստանձնեցին զինապահեստներից ռազմամթերք դուրս բերելու դժուարին գործի մէջ, վրանգի ենթարկելով իրենց կեանքն ու պաշտօնները»՝ գրում է նա՝:

Ձինապահեստի երկօրեայ «մաքրագարդումը» տեղի ունեցաւ 1894 Օգոստոսին: Ռուս զինուորների միջոցով պահեստից դուրս բերուեց եւ Մարտիկի ու Վարոսի բեռնասայլերով Ղոնախղոռան տեղափոխուեց 300 հրացան եւ 200 արկը (60,000 հատ) փամփուշտ: Արարքի ամենապատասխանատու պահը պահեստի մեղրամոմով կնքուած դռները բացելն էր.

Փականքների միջով անցկացրած թելի երկու ծայրերը մեղրամոմով կնքուած ու ամրացուած էր դռան փեղկին: Այդ մոմը սուր դանակով կամաց պոկուած էին, ապա թելերի ծայրերը պոկուած էին մոմից, փականքները բաց անուած նախապէս շինուած բանալիներով ու յետոյ նոյն ձեւով թելին փակցնում մոմը ու նախապէս պատրաստուած կնիքով էլ կնքում բացած դռները՝:

Համիդեան ջարդերի օրերին, երբ երկիր զինամթերք փոխադրելու խնդիրը դարձաւ հրատապ⁹, որոշուեց գործողութիւնը կրկնել: Քաղաքի ռուսական զօրակայանի հայ զինուորների ու սպաների մէջ համակիրներ գտնելուց յետոյ 1896ի վերջին Վաղօն, Մարտիկը, վարժապետ Թադեոսը, Ազնատուբեանը, մօրուք Կարօն (1896ի վերջին Ալեքսանդրապոլում էր) ու ներկարար Գաբրիէլը մէկ շաբաթուայ ընթացքում տարբեր զինապահեստներից Դահարլի, Ղոնախղոռան ու Բայանդուր գիւղեր տեղափոխեցին «Բերդանկա» տիպի հրացանի օրական 4-5 բեռնասայլ փամփուշտ (500,000 հատ)¹⁰: Ձինամթերքի այդ հսկայ պաշարը պահեստաւո-

րելու համար տեղի ՀՅԴ կոմիտեի որոշմամբ կառուցուեց երկու զինապահեստ: Դրանցից առաջինը Դահարլի գիւղում վարժապետ Մարտիրոսի տան նկուղում, իսկ երկրորդը՝ Ալեքսանդրապոլից ոչ-հեռու, դամբոյի (դարբին) Գէորգի Չախմախեանի խանութի տակ: Շինարարութեան հետքերը թաքցնելու նպատակով ուսու Գրիգորը, Վոսմը, Գաբրիէլն ու Վաղօն փորումած հողը լցրեցին հարեանութեամբ հոսող գետակը, իսկ ներքնայարկի պատերն ու յատակն ամրացրեցին ցեմենտի շաղախով¹¹:

«Գործը այնքան լաւ էր կազմակերպուած, որ զինտորական իշխանութիւնը ոչինչ չիմացաւ»՝ յիշում է Ազնաւորեանը¹²: Մինչդեռ յաջողութեան իրական պատճառներից մէկը տեղի ուժային մարմինների որդեգրած կրատրական վերաբերմունքն էր ՀՅԴ գործունէութեան նկատմամբ:

Ալեքսանդրապոլում ՀՅԴ եւ պետական ուժային կառոյցների միջեւ գաղտնի կապեր հաստատելու աշխատանքները սկսուել էին 1890ականների սկզբներին եւ դրական արդիւնք տուեցին, որովհետեւ հայերը մեծ թիւ էին կազմում համակարգում: Լինելով պետական ծառայողներ՝ ազգութեամբ հայ ոստիկանները մեծ համակրանք ունէին ՀՅԴ գործի նկատմամբ: Օրինակ, Ալեքսանդրապոլի գաւառային կոմիսար Շահնազարեանը յանձնարարել էր իր հայ ենթականերին չխոչընդոտել ՀՅԴի կողմից գէնք հայթայթելու փորձերին եւ գաղտնի տեղեակ պահել նրանց Երեւանից եկող կարգադրութիւնների ու սպասուելիք խուզարկութիւնների մասին¹³.

Մի տեսակ լուռ, խորը համակրանքի վրայ հիմնուած դաշնադրութիւն էր կնքուել պետական՝ հայ պաշտօնէութեան եւ կազմակերպութեան միջեւ, եւ սա մեծագոյն հողն ու յարմարութիւններն էր ստեղծում կուսակցական բեղուն աշխատանքների համար¹⁴:

1904ի Սասունի ինքնապաշտպանութեան նախօրէին, երբ զինամթերքի ու մարտական խմբերի փոխադրումը Երկիր կրկին դարձաւ հրատապ, Ալեքսանդրապոլի ՀՅԴ կառոյցը վերագործարկեց տեղի պետական զինապահեստները դատարկելու աւանդոյթը:

Մտերիմ կապեր հաստատելով զինապահեստը հսկող զօրամասի սպաներից մէկի հետ՝ Վաղօն համոզեց նրան 20,000 ռուբլու դիմաց աջակցել պահեստներն աննկատ թալանելու գործին: Նրան յաջողուեց գործին ներքաշել նաեւ զօրամասում ծառայող հայերից 5-6 ամենավստահելիներին, ովքեր «ծարափ էին «Երկիր» գնալու»¹⁵:

Արկածախնդիր այս ծրագրի հիմնական գործող դէմքերը երկուսն էին՝ Վաղօն եւ սվագցի *բիճան* (Յարութիւն): Վերջինս չպիտի իմանար, թէ ո՛ւմ հետ եւ ինչպէ՛ս է Վաղօն մտնելու պահեստ, իսկ Վաղօն չպիտի իմանար, թէ ո՛ւմ հետ, ինչպէ՛ս եւ որտե՛ղ է *բիճան* պատրաստում պահել զինամթերքի այդ հսկայական պաշարը:

Բուն գործողութիւնը կատարուեց երեք փուլերով.-

1. Չինապահեստի «մարքրագարդում»-ն իրագործեց Վաղօն միայն իրեն յայտնի երկու ընկերների ու զորամասի հայազգի զինուորների միջոցով:
 2. Հետքերի վերացումն ու գողօնի փոխադրումը Կարս կազմակերպեց *Քիծան* 10 ընկերներով եւ չորս բեռնասայլով: Պահեստից հանուած զինամթերքը երկրական բեռնասայլերով (օրական երկու անգամ) տեղափոխուեց Կարսի Ղըզըլչախչախ գիւղ: Բեռնասայլերի հեռանալուց յետոյ զինապահեստի պատերի տակ յայտնուած ոչխարների հօտը վերացրեց հետքերը:
 3. Կարսում գողօնի ընդունումն ու պահեստատրումը կազմակերպեց գիւմրեցի Յակոբ Չիլինգարեանը: *Քիծայի* հեռանալուց յետոյ Ղըզըլչախչախ հասած Յակոբի խումբը (*ուսուլ* Խեչօ, *հաջի* Լեւոն, Աշիկ, մշեցի Սարօ, Ազնատուրեան) զինամթերքը բաժանեց մասերի եւ տեղատրեց ՀՅԴ տեղի զինապահեստներում¹⁶:

Աշխատանքի նման բաժանման շնորհիւ գիւմրեցիները չիմացան, թէ Կարսի մարզի ո՞ր գիւղում ի՞նչ քանակութեամբ զէնք պահուեց, իսկ կարսեցիներն էլ մտածեցին, թէ զէնքը գողացուել է Տուպայից ժամանած զինուորական գնացքից¹⁷:

Յաջորդ մէկ ամսուայ ընթացքում գործողութիւնների այս շարքը կրկնուեց 13 անգամ: Վաղոյի խմբին յաջողուեց Ալեքսանդրապոլի զինապահեստներից դուրս բերել «Բերդանկա» տիպի հրացանի 437 (50,389 հատ), «Փիպոտի» տիպի հրացանի 30 (30000 կատ) եւ «Սմիթ եւ Վիստոն» տեսակի ատրճանակի 46 արկղ փամփուշտ (66,240 հատ): Ինչպէս նաեւ 30,115 հատ տարբեր տեսակի փամփուշտներ իրենց հրապատիճներով¹⁸: «Մոռցած էր միայն Վաղոյի բերած պայուսակը, իր գործիքներով, եւ գարեջրի դատարկ շիշ...»՝ գրել է Ռուբէն իր յուշերում¹⁹:

Սակայն զինամթերքի այս հսկայական պաշարի դուրսբերումն աննկատ չմնաց: Բուշկով ազգանունով մի ռուս զինուոր 7 Յունուար 1904ի երեկոյեան ժամը 9ին, Ալեքսանդրապոլի բերդ վերադառնալիս նկատում է «10-15 հայեր եւ անոնց քով ծեան վրայ ձեռքի սայլակներ եւ կուրուած բան մը գեւրնի վրայ»²⁰: Նա իր տեսածի մասին անմիջապէս տեղեկացնում է պահակազօրի ենթասպայ Շամախեանցին: Սակայն վերջինս իր վերադաս Շերեմետեփն այդ մասին զեկուցում է միայն մէկ շաբաթ անց՝ Յունուարի 13ին: Անմիջապէս սկսուած հետաքննութիւնը պարզում է, որ գողութիւնը կատարուել է 7 Յունուարին, ժամը 7ից 9ի միջեւ՝ շարքային Մարգարեանցի հերթապահութեան ժամանակ (գողութեան փաստի բացայայտման պահին վերջինս արդէն անհետացել էր): Պարզում է նաեւ, որ զինապահեստի թալանման եւս մէկ դէպք տեղի է ունեցել 5 Յունուար 1904ին: Պահակազօրի վրացի զինուորներից մէկը՝ Քութաշվիլի, 5 Յունուարի երեկոյեան Ալեքսանդրապոլի բերդի Ախալցխէեան Դարպասների մօտ նկատել էր կասկածելի բեռներ փոխադրող 8 մարդկանց: Սրանցից

5ը աշխատանքն աւարտելուց յետոյ հեռացել էին դաշտով, իսկ երեքը վերադարձել էին բերդ: Քուֆաշվիլիի եւ միւս զինուորների ջանքերով բերդ վերադարձածներից երկուսը՝ Գրիգոր Ղազարեանը եւ Յարութիւն Մելիքեանը, ձերբակալուել էին: Ժամը ծին Քուֆաշվիլի գեկուցել էր հայ ենթասպայ Բաղդամեանին, սակայն վերջինս գործին ընթացք չէր տուել:

Ենթասպայ Շամախեանցի դէմ 13 Յունուարին քրէական գործ յարուցելուց միջանի օր անց շուկները՝ 5 Յունուարի դէպքի, ենթասպայ Բաղդամեանի կասկածելի վարքի ու երկու հայ զինուորների ձերբակալութեան մասին հասան ռուսական հրամանատարութեանը: 23 Յունուարին գնդապետ Սմիրնիտսկու իրամանով Ալեքսանդրապոլի բերդի թիւ 131 զինապահեստը բացուեց: Քննութեամբ պարզուեց, որ գողութիւնը կատարուել է պահեստի պատուանից՝ 5 Յունուարին, ժամը 7ից 9ի միջեւ՝ շարքային Շահբազեանի հերթապահութեան ժամանակ²¹:

Ձեռք բերուած ապացոյցների հիման վրայ, ռազմական դատարանը 24 Յունիս 1904ին ենթասպաներ Մարտիրոս Բաղդամեանին եւ Նիկողայոս Շամախեանցին դատապարտեց համապատասխանաբար 6 եւ 5 տարուայ ազատազրկման: Ռազմական ատեանի բերուած շարքայիններ Մելիքեանը եւ Ղազարեանը անմեղ հռչակուեցին, իսկ Շահբազեանը դատապարտուեց 6 տարուայ տաժանակիր աշխատանքի²²:

Ալեքսանդրապոլն անմիջապէս շրջապատուեց զօրքերով: Թիֆլիսից ժամանեց Կովկասի քաղաքացիական մասի կառավարչապետի օգնական զօրավար Ալեքսանդր Ֆրեզէ: Սկսուեցին խուզարկութիւններն ու ձերբակալութիւնները: Միայն Կարս քաղաքում ձերբակալուեց 400 մարդ, աքսորուեց 50-60 մարդ²³:

Սակայն այս միջոցառումներն ուշացած էին: Յանցագործութեան իրական կազմակերպիչներն ու իրագործողները վաղուց լքել էին Ալեքսանդրապոլը: Գործի անմիջական նախաձեռնող Վաղոտն շուշեցի Թորգոմի (Թուման Թումեան) «Որսկան» խմբի կազմում զոհուել էր Ջարդանիսի կոտում (Յուլիս 1904)²⁴, իսկ ռուս սպան, պաշտօնի փոփոխութիւն կատարելով փոխադրուել էր Ռուսաստանի ներքին նահանգներ ծառայութեան: Անհետացել էին նաեւ *բիծան* ու դէպքին մասնակցած հայ զինուորներ Սուրէնն ու Գրիգորը: Ամիսներ անց Սալմաստ ժամանած Ռուբէնը Նիկոլ Դումանի (Նիկողայոս Տէր Յովհաննիսեան) խմբում ծանօթացել էր ցարական բանակի ախալքալաքցի երկու զինուորների հետ, որոնց մասին «*կը շշնջային..., որ ապոնք Վաղոյի մարդիկ էին եւ Գիւմրիի հերոսները*»²⁵:

Ալեքսանդրապոլի ՀՅԴ կառոյցի միւս անդամները, չնայած ռուսական իշխանութիւնների ձեռնարկած բոլոր միջոցառումներին, չէին կորցրել տեղի զինապահեստների հաշուին երկրի կարիքները հոգալու յոյսը: Ռազմական դատարանի վճիռն արձակելուց հազիւ երկու ամիս անց, ալեք-

սանդրապոլիցիները արդէն մշակել էին նոյն զինապահեստներից հրացանների մեծ քանակ հանելու նոր՝ առաւել յանդուգն ծրագիր, որին աջակցելու դիմաց պահակազօրի ռուս զինուոր Ս. Գրիգորենկոյին խոստացել էին 5000ական ռուբլի դուրս բերուած իւրաքանչիւր արկղի համար:

Ծրագիրը չիրագործուեց: Ընդունելով գայթակղիչ առաջարկը, բայց եւ վախենալով յետագայ բարդութիւններից՝ Գրիգորենկոսն ծրագրի մասին տեղեակ էր պահել հրամանատարութեանը: Սեպտեմբերի 18ին ատրճանակներով ու դաշոյններով զինուած դաշնակցականներ Աւետիս Թերզեանցը, Յակոբ Հաջիբէկեանը, Տիգրան Ղարիբեանը, Արշալոյս Սանոյեանցը եւ Մարտիրոս Եղանեանցը մտնելով զինապահեստ՝ յայտնուեցին թակարդում: Կարճատեւ փոխհրաձգութիւնից յետոյ թեւից հրազէնային վնասուածք ստացած Սանոյեանցը, Հաջիբէկեանի ու Եղանեանցի հետ ձերբակալուեցին, իսկ Թերզեանցին ու Ղարիբեանին յաջողուեց փախչել:

Իշխանութիւնները միջադէպն օգտագործեցին Ալեքսանդրապոլում եւ յարակից գիւղերում արդէն մէկ տարի շարունակուող խուզարկութիւններին ու ձերբակալութիւններին նոր թափ հաղորդելու համար, սակայն յանցագործութեան կազմակերպիչներին բացայայտել չկարողացան: Ձերբակալուածները դատարանում պնդեցին, թէ զինապահեստ են մտել ոմն թաթար Հուսէյնի առաջարկով, ով խոստացել էր իւրաքանչիւր զոդացուած հրացանի համար վճարել 5 ռուբլի²⁶: Չբացայայտուեց նաեւ 1904 Սեպտեմբերին Կարսի մօտակայ գիւղերից մէկի արտում պատահաբար յայտնաբերուած «Բերդանկա» հրացանի 24 արկղի (27,000 փամփուշտ) գործը: Ենթադրելով, որ յայտնաբերուածն Ալեքսանդրապոլի զինապահեստներից զոդացուած փամփուշտներ են, ոստիկանութիւնը ձերբակալեց բանջարանոցների տէրերին, սակայն վերջիններիս մեղսակցութիւնն այդ յանցագործութեանն ապացուցել չկարողացաւ²⁷:

Յեղափոխականների դէմ պայքարում իշխանութիւնների չնչին յաջողութիւնները Ալեքսանդրապոլում երկար տարիներ ապրած եւ զինապահեստների «մաքրագարդան» գործողութիւններին պարբերաբար մասնակցած յայտնի դաշնակցական գործիչ Ազնաուրեանը բացատրում է իր համաքաղաքացուն ցանկացած հետապնդումից ազատելու համար ամէն ինչի պատրաստ գիւմրեցու պատուախնդրութեամբ: Ըստ Ազնաուրեանի՝ ալեքսանդրապոլիցիները զարմանալի խանդավառութեամբ թեւ ու թիկունք դարձան ՀՅԴ տեղի կառոյցին՝ անվերապա հօրէն օժանդակելով վերջինիս ստանձնած պարտականութիւններին: Աւելին, երբ խուզարկութիւնները սաստկացան եւ հարիւրաւոր մարդիկ ենթարկուեցին դաժան հալածանքների, «այդ պարզ ու խորապէս արի ժողովուրդից ոչ մէկը» երիտասարդ հայրենասէրներին չմատնեց, այլ վտանգի պահին արտակարգ զոհաբերութեամբ տնից տուն փախցնելով՝ փրկեց երիտասարդներին իշ-

խանութիւնների վրէժխնդրութիւնից: Յետագայում՝ յիշում է Ազնաուրեանը, երբ կրքերը հանդարտուեցին սրճարաններում յաճախ կարելի էր լսել նմանօրինակ պատմութիւններ. «Աղբէր քան մէջքիս կաշին զոլ-զոլ հանեցին տոխերը (ոռաները – Ա. Հ.), հըմը մէ խօսքըմ չկրցան բերնէս հանեն»²⁸:

ԶԷՆՔԻ ՓՈԽԱԴՐՄԱՆ ԵՂԱՆԱԿՆԵՐԸ

Զէնք-զինամթերքի ձեռքբերումից առաւել կարելի էր դրանք անվտանգ երկիր փոխադրել: Զինատար խմբերի միջոցով այդ խնդիրը լուծելու առաջին քայլերը ձեռնարկուեցին 1891-2ին: Սահմանամերձ գիւղերում Ալեքսանդրապոլի ՀՅԴ կառոյցը ստեղծեց զինամթերքի կուտակման գործով զբաղուող յատուկ խմբեր, ապա սոցիալեցի քահանայ Տէր Մեսրոպ Բարոյեանի, տանուտէր Տանօ Ներսիսեանի, մաստարեցի Յարութիւն Էլոյեանի եւ ղոնախղանցի Մարտիկի գլխավորութեամբ ձեւաւորուեց գէնք փոխադրողների ընդարձակ ցանց: «Զէնքը իբր առեւտրական ապրանք սահմանէն կ'անցուէր եւ պայմանաւորուած մարդկանց միջոցով իր նպատակին կ'երթար»՝ յիշում է Ռուբէնը²⁹:

1895ին Կարս անցած Հրայրը (Արմենակ Ղազարեան) մշակեց զինամթերքի փոխադրման առաւել անվտանգ եռաստիճան համակարգ՝

ա/ Ալեքսանդրապոլից եւ կարսեցի դաշնակցականների կողմից զինամթերքը պահեստաւորում է Կարսի Մարզի նախորոշուած վայրերում,

բ/ գիւղացիների անուան տակ թուրքական Բասէնից ոռա-թուրքական սահմանն անցած խմբերը գիշերով զինամթերքը տեղափոխում եւ պահեստաւորում են Արեւմտեան Հայաստանի հայկական գիւղերում,

գ/ ոռա-թուրքական սահմանն անգէն հատած խմբերը Բասէնում զինում են եւ անցնում երկրի խորքերը³⁰:

Յաջորդ չորս տարիների ընթացքում այս եղանակով Ալեքսանդրապոլ-Կարս ճանապարհով Բասէն փոխադրուեց մեծ քանակութեամբ զինամթերք: Ալեքսանդրապոլի «Քար» կառոյցը կազմակերպեց 1895ին երկիր անցնող Աղբիւր Սերոբի (Սերոբ Վարդանեան) եւ Հրայր-Դժոխքի խմբերին յատկացուելիք զինամթերքի փոխադրումը: Ազնաուրեանը, դուրգեար (հիւան) ոռաուլ Գրիգորը, Նալչաջեանն ու ղոնախղանցի Մարտիկը Կարս-Բերնա-Դոլբանդու-Շատիան-Ղոչաքիլիսա ճանապարհով Բաշ գիւղ տեղափոխեցին ու գլանի Սիմոնի (գաւառակապետ) անասնագոմում պահեստաւորեցին 33 հրացան (6 «Մոսին», 27 «Բերդանկա») եւ մօտ 13,000 փամփուշտ³¹: Կասկածներ չյարուցելու համար զինամթերքով արկղերը դաբրուեցին բեռնասայի յատակին, իսկ դրանց վրայ շարուեցին Ձիթոցեանների գործարանի գարեջրի արկղերն ու մանրմունր այլ ապրանքներ: Բեռնասայով զինամթերքը հասցուեց Դոլբանդու: Ճանապարհի երկրորդ հատուածը՝ Դոլբանդուից մինչեւ Շատիան, փոխադրումն իրականաց-

ուեց ծիւղերով, իսկ վերջին 35 կմ. հատուածը մինչեւ Բաշ գիւղ՝ շալակած³²:

Ծրագրի իրագործման առաջին վեց ամսում այս եղանակով Ալեքսանդրապոլից Կարսի Մարզի սահմանամերձ գիւղեր փոխադրուեց 100ից ւեւելի հրացան³³: Նոյն ժամանակում բիթլիսցի Մուշեղի (Մուշեղ Մուշեղեան) ջանքերով կարգաւորուեց նաեւ Ալեքսանդրապոլից Կաղզուանի գիւղեր զէնքի փոխադրման գործը³⁴:

1897-9՝ Ալեքսանդրապոլից Կարսի Մարզի սահմանամերձ գիւղեր զինամթերքի փոխադրման գործի գլուխ կանգնեցին կիլիկեցի Ժիրայրը (Հաճի Կարապետ Միճեան) ու սեբաստացի Մուրադը (Մուրադ Խրիմեան):

Ըստ 1897-1901 Ալեքսանդրապոլում յեղափոխական լայն գործունէութիւն ծաւալած Վահան Փափագեանի (Կոմս), առաջինը յայտնուեց Ժիրայրը: Սարիղամիշ ուղեւորուող առեւտրականի քօղի տակ, «երբեմն փախանած ծիւղ, իսկ աւելի յաճախ մալականի (ռուս աղանդատրական - Ա.Շ.) ֆուրգոնով» նա միքանի օր մտում էր Ալեքսանդրապոլ, լցնում բեռնասայլի գաղտնարանները զինամթերքով, դրանց վրայ դարսում էժան ապրանքներով արկղեր եւ հեռանում: Երբեմն էլ յայտնում էր գեղջուկի կերպարով՝ «գիւղական սայլի ..նստած... չուրուխը փիլիսոփայօրէն ծխելով»³⁵:

Ժիրայրին փոխարինած սեբաստացի Մուրադը նախընտրում էր զինամթերք փոխադրել 3-4 փալանած ծիւղերով. «Փալաններից գարիի ցօղերի մեծ մասը դուրս էր հանում, նրանց փոխարէն հրացաններ դասաւորում, նորից կարում եւ ապա էժանագին իրերով բեռնաւորուած վերադառնում»³⁶: Երբեմն էլ յայտնուելով իբրեւ համեստ մշակ՝ շալակած զէնք էր փոխադրում գարու պարկերով³⁷:

Չնայած մասնակի յաջողութիւններին, զինատար խմբերի միջոցով զէնքի մեծ քանակ Երկիր փոխադրելու եղանակը հիմնականում իրեն չարդարացրեց: Սահմանն անցած խմբերի մեծ մասը բախուելով թուրք-քրդական ուժերի հետ, մարդկային զգալի կորուստներ կրեց եւ որեւէ կերպ չաջակցելով Երկրի կարիքներին՝ վերադարձաւ, իսկ զէնքը ոչնչացուեց կամ յայտնուեց քրդերի ձեռքը³⁸:

Թորգոմի (երկրորդ անգամ), Խանի, Նեւրուզի, Դումանի, Երկաթի, Թոխմախի, Միհրանի, Փոխիկի, Չուլումաթի եւ այլոց խմբերի անյաջողութիւններից յետոյ դէպի Երկիր զէնքի փոխադրման խնդիրը դարձաւ օրհասական: Բացի այն, որ կոտորում էր երիտասարդութիւնը, զինատար խմբերի անյաջողութիւնները ծանր անդրադարձ էին ունենում նաեւ շրջակայ հայկական գիւղերի բնակչութեան վրայ, որոնք, վրէժխնդիր թուրքերի կողմից ենթարկուելով բռնութիւնների, խուսափում էին զինատար խմբերին աջակցելուց: Կոմսը նկարագրել է այն ցաւը, որն ապրում էր խմբերի ծախսողման մասին իմացած ալեքսանդրապոլցիին. «Զինակիր խմբերի մեկնման վայրկեանները ո՛րքան ծանր էին ժողովրդական խաւերի համար.

փխրութեամբ էին ճամփում ու յուզումով էին սպասում նրանց ապահով հասնելու լուրին. բայց մի քանի օր վերջ, երբ կոնիւների եւ ծախողանքի սեւ լուրը կը գար, քաղաքը կ'ամայանար գերեզմանոցի պէս...»³⁹:

Ստեղծուած իրավիճակում 1904 Փետրուարին գումարուած ՀՅԴ Գ. ընդհանուր ժողովում զինամթերքի փոխադրման նոր եղանակներ մշակելու խնդիր դրուեց: Սակայն, հաշուի առնելով նախորդ 10 տարիների փորձը, որոշուեց միայն անելացնել զինակիր խմբերի թիւը եւ ստեղծել ճիատր խմբեր⁴⁰: 1904 Ապրիլի 5-12ին Ալեքսանդրապոլում գումարուած ՀՅԴ շրջանային ժողովը խնդիրը քննարկեց արտել խորութեամբ: Յստակեցուցին զինամթերքի փոխադրման չորս հիմնական եղանակներ. «1. ժողովրդի միջոցով՝ հանգրուանէ հանգրուան, 2. օտարների միջոցով՝ վճարով, 3. ապրանքների միջոցով, 4. ֆեւրայական խմբերով»⁴¹:

Առաւել ընդունելի միջոց դարձաւ շալակով զինամթերքի փոխադրումը: Թէեւ փոխադրման այս եղանակն անհամեմատ թանկ արժէր, սակայն անելի յոսալի էր եւ պահանջում էր համեմատաբար քիչ զոհեր: Աւելին, 1905-7՝ ՀՅԴն զինամթերքի փոխադրման գործում սկսեց աշխուժօրէն կիրառել քրդերին օգտագործելու փորձը⁴²: Ինչ խօսք, զէնքի փոխադրման այս եղանակը եւ լիարժէք չէր. յաճախ քրդերն իրենց յանձնուած բեռը տանում էին իրենց աշիրէթները կամ ոստիկանատներում մատնում պատուիրատուներին: Բայց մեծաասամբ քրդերի համար ձեռնտու էր բարեկամանալ հայերի հետ, որովհետեւ վերջիններիս պայքարն ուղղուած էր թուրքական կառավարութեան դէմ:

ՄԱՐՏԱԿԱՆ ԽՄԲԵՐԻ ԿԱԶՄԱԿՈՐՈՒՄՆ ՈՒ ՓՈԽԱԴՐՈՒՄԸ ԵՐԿԻՐ

Այս շրջանում Ալեքսանդրապոլի ՀՅԴ կառոյցը մեծ գործ կատարեց նաեւ մարտական խմբերի կազմաւորման եւ երկիր անցնելու գործում:

Կամաւորական շարժումն ալեքսանդրապոլցիների շրջանում սկսուել էր դեռեւա 1870ականների վերջերին: Նպատակ ունենալով ետ վերադարձնել 1877-78ի ռուս-թուրքական պատերազմին յաջորդած դիւանագիտական պայքարում կորցրած տարածքները՝ Բեռլինի Վեհաժողովից անմիջապէս յետոյ, ռուսական իշխանութիւնները որդեգրեցին ռուսահայերից կազմուած կամաւորական խմբերով Օսմանեան Կայսրութեան արեւելեան նահանգները մշտապէս լարուածութեան մէջ պահելու ռազմավարութիւն⁴³:

Յարական արքունիքի այս քաղաքականութիւնն համընկաւ հայ ժողովրդի օսմանեան լծից ազատագրուելու ձգտումներին: Արեւելահայութեան մէջ ծայր առաւ կամաւորական մի շարժում, որին անդամագրուեց ժամանակի հայրենասէր երիտասարդութեան մի ստուար մասը:

Շարժմանն առաւել կազմակերպուած բնոյթ տալու համար 1880 Սեպտեմբերին՝ Կարապետ Իսահակեանի, աշուղ Զիւանու (Սերոբ Լեւոնեան),

Նազարեթ Փահլեանեանցի, Եզր Օհանեանցի եւ աշուղ Զամայիի (Մկրտիչ Տալեան) գլխատրութեամբ Ալեքսանդրապոլում ստեղծուեց կամաւորականների ցուցակագրման յանձնաժողով: Միջանի օրերի ընթացքում յանձնաժողովը կազմաւորեց ու պատերազմից յետոյ քաղաքում մնացած թուրքական հրացաններով զինեց 64 կամաւորներից բաղկացած ալեքսանդրապոլցիների առաջին ջոկատը: «Զօրահանդէս»ից ու երդման արարողութիւնից յետոյ ջոկատը եռօրեայ զօրավարժութիւններ անցկացրեց Անիում, ապա Հոկտեմբերի սկզբին Կողբ գիւղի մօտ անցաւ ռուս-թուրքական սահմանը: Երկու օր անց նոյն ճանապարհով Երկիր անցաւ ալեքսանդրապոլցիների վաթսուս հոգանոց երկրորդ ջոկատը: Ըստ բանասեր Վահան Բաստամեանի՝ մինչեւ Հոկտեմբերի վերջ մեծ ու փոքր խմբերով Ալեքսանդրապոլ, հարեան գիւղերից յետոյ մարտական խմբերի առաքումը Երկիր պաշտօնապէս արգելուեց: Գահ բարձրացած Ալեքսանդր Գ.ն (1881-94), իր արտաքին քաղաքականութեան օրակարգը դարձնելով Հեռուոր Արեւելքի խնդիրները՝ հրաժարուեց հակաթուրքական քաղաքականութիւնից: Սակայն, 1990ականների սկզբներին մարտական խմբերի կազմակերպուած անցումը Երկիր վերսկսուեց: Նոր շարժման նախակարգապետը դարձաւ Ս. Կուկունեանի արշաւանքը:

Ալեքսանդր Բ. ցարի սպանութիւնից յետոյ մարտական խմբերի առաքումը Երկիր պաշտօնապէս արգելուեց: Գահ բարձրացած Ալեքսանդր Գ.ն (1881-94), իր արտաքին քաղաքականութեան օրակարգը դարձնելով Հեռուոր Արեւելքի խնդիրները՝ հրաժարուեց հակաթուրքական քաղաքականութիւնից: Սակայն, 1990ականների սկզբներին մարտական խմբերի կազմակերպուած անցումը Երկիր վերսկսուեց: Նոր շարժման նախակարգապետը դարձաւ Ս. Կուկունեանի արշաւանքը:

Իր մարտական ջոկատը համալրելու համար Կուկունեանը 1890 Յունիսին ժամանեց Ալեքսանդրապոլ. «Երկու ամսուան ընթացքին կրցան խումբը զինել բերդանի, պիբոլի, վինչեսթը եւ սնէլըր ձեւի արագածիզ հրացաններով»՝ յետագայում յիշում է արշաւանքի մասնակից Ազնաւորեանը⁴⁵: Խմբին զինուորագրուեցին ալեքսանդրապոլցիներ Սարդար Աւետիսեանը⁴⁶, Մելիք Բզնունին, Նիկողայոս Թոխմաչեանը, Բարսեղ Քեամանչաջեանը, Երուանդ Բաբերդցեանը (Զալլաթ), Նիկոլայ Յովհաննիսեանը, Մկրտիչ Մարտիրոսեան-Մուղղուսեանը, Ա. Ազնաւորեանը, մոլլագէօկչեցի Գաբրիէլ Բոյաջեանը, իլլիխաբցի Մարտիրոս Գալստեանը, հոռոմցի Մուրատ Մխիթարեանը են:⁴⁷: 22 Սեպտեմբերին խումբն անցաւ սահմանը⁴⁸:

Մինչեւ Ի. դարասկիզբ նոյն ճանապարհով Երկիր անցան Աղբիւր Սերոբի, Հրայր-Դժոխքի, ճարպար Յակոբի (Մուրադ Վարդանեան), Միհրան Բաբերդցեանի, Յարութիւն Սիրունեանի, Արմենակ Լեւոնեանի (Երկաթ), խնուցի կոպոշ Արոյի (Մկրտիչ Սահակեան), Թորգոմի, Բարսեղ Թիրաքեանի (Խան), Ներուզի (Յովհաննէս Ներուզեան) եւ այլոց խմբերը: Դրանց մի զգալի մասը համալրուեց ալեքսանդրապոլցիներով: Օրինակ, 1895ին մարտական խմբեր կազմաւորելու համար Ալեքսանդրապոլ ժամանեցին Հրայրն ու Աղբիւր Սերոբը⁴⁹: Ազնաւորեանը, որ միացել էր Սերոբին ու նշանակուել տասնապետ, իր անցման պատմութիւնը նկարագրելիս 33 հոգանոց խմբի կազմում յիշում է ալեքսանդրապոլցիներ ու-

սուլ Գրիգորին, երկաթագործներ Նալչաջեանին, Եգոր Վիրապեանին, դերձակ Գրիշ Գեօլեցեանին, թամբագործ Գրիշա Լոեցեանին, ծիթեան վարպետ ըռո Եղոյին եւ այլոց, իսկ «Հրայրի խմբի անդամները... մեծ մասամբ մշեցիներ էին»⁵⁰:

1895 Օգոստոսի վերջին ոռու-թուրքական սահմանն անցած խումբը լուրջ յաջողութիւնների չհասաւ: Համիդեան ջարդերի այդ դժոյգակ օրերին հայկական գիւղերը, վախենալով իշխանութիւնների վրէժխնդրութիւնից, հրաժարուեցին ֆիդայական խմբերն ընդունելուց: Բասէնում իր մնալն անխմաստ համարելով՝ խմբի մի մասը գէնքերը յանձնեց Գոմաձորի ՀՅԴ մարմնին եւ ետ վերադարձաւ⁵¹:

Յաջորդ տարի նրանք անդամակցեցին Զալլաթի խմբին: Զալլաթն ալեքսանդրապոլցի ժամագործ էր, ով 1890ին թողնելով իր արհեստը ամբողջովին նուիրուել էր յեղափոխութեան գործին եւ մեծ ներդրում ունեցել Բասէնի շրջանում ՀՅԴ դիրքերի ամրապնդման: Կարինի կենտրոնական կոմիտէն նրան էր վստահել Համիդի հրահանգով այստեղ հայերի կոտորածը կազմակերպած Շաքիր փաշային ահաբեկելու գործը⁵²: Քսանհոգանոց մարտական խումբ կազմելու համար Զալլաթը 1896ին անցաւ Ալեքսանդրապոլ: Տեղի կենտրոնական կոմիտէն, հակառակ ոռուական իշխանութիւնների յարուցած խոչընդոտներին, երկու ամսում մեծաքանակ զինամթերք ու փոխադրամիջոցներ կենտրոնացրեց սահմանագլխին: Ըստ Ազնաուրեանի՝ արշաանքը ծախսողուեց խմբապետի մեղքով: Օժտուած լինելով հոետորական մեծ ձիրքով՝ Զալլաթը «իրբեւ մարտիկ թոյլ էր»⁵³: Կազմակերպական բնույթի խնդիրները լուծելու փոխարէն նա հարբեցողութեանն էր տրուել Ալեքսանդրապոլի, Կարսի ու Սարիղամիշի սրճարաններում եւ չորս ամիս կորցնելուց յետոյ միայն դուրս եկաւ արշափ, իսկ երբ սահմանին թուրքերը կրակ բացեցին խմբի ուղղութեամբ՝ շուտ տուեց ձիու գլուխն ու փախաւ⁵⁴:

Զալլաթի խմբի անդամները 1897 Յուլիսին մասնակցեցին Խանասորի՝ արշաանքին⁵⁵: Ռազմերթին միանալ ցանկացող ալեքսանդրապոլցիների թիւը խիստ մեծ էր, սակայն տեղի կենտրոնական կոմիտէն երաշխատրեց միայն «գէնքին ու յեղափոխական չարքաշ կեանքին վարժ մարտիկներին»՝ Նալչաջեանին, ոռուլ Գրիգորին, Ազնաուրեանին, Վիրաբեանին եւ Լոեցեանին: «Շարերը անկեղծ յուզումով լալիս էին ու դժգոհում,- իշում է Ազնաուրեանը,- որ իրենց հնարատրութիւն չի փրտում սուրբ ու նուիրական գործին մասնակցելու»⁵⁶:

* Ալեքսանդրապոլցի դաշնակցականները մեծ թիւ կազմեցին նաեւ Թորգոմի խմբերում: 1903ի ամռանը Երկիր անցած «Մրրիկ» խմբի կազմում ամենայայտնին Աթրենց Տիգրանն էր (Տիգրան Ստեփանեան): «Նա իր միջոցներով զինուել, ձի էր գնել եւ միացել... խմբին: Աննման մարդ էր ու

անզուգական ընկեր, նրա սեղանը միշտ բաց էր իր յեղափոխական ընկերների առաջ, մանաւանդ դրսից եկած եւ շրջանում աշխատող ընկերների առաջ»⁵⁷: Տիգրանը Կարսում մասնակցել էր միջանի ահաբեկիչ գործողութիւնների եւ համարում էր խմբի լաւագոյն հրաձիգներից մէկը:

Թորգոմի «Որսկան» խմբի կազմում 1904 Յուլիսին Երկիր անցաւ նաեւ պետական զինանոցների «ահ ու սարսափ» պաղտալի Վաղօն, որի եղբրական մահը մեծ ցաւ պատճառեց յեղափոխական ընկերներին: Ալեքսանդրապոլի «Քար» կառոյցը նրան արգելել էր մարտական խմբերին միանալ՝ պահանջելով շարունակել զէնքի ձեռքբերման աշխատանքը, սակայն սպառիչ պատասխան էր ստացել. «Շերիք, ախպէր, ինչքան ուրիշներին զէնք փամ ու դրկեմ մեռնելու: Հիմի էլ սրդէ ընծի է հասէ»⁵⁸:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Ամփոփելով՝ նշենք հետեւեալը.-

1. Երբ զինամթերքի ձեռքբերման նախնական եղանակը՝ գնումը մասնատր անձանցից այլեւ չբաւարարեց ազատագրական շարժման կարիքներին, Ալեքսանդրապոլի ՀՅԴ կառոյցը հակուց տեղի պետական զինապահեստները թալանելու գաղափարին: 1894-1904՝ պետական զինապահեստների պարբերաբար կրկնուող «մաքրագարում»ն ազատագրական շարժմանն ապահովեց մեծ քանակութեամբ զէնք-զինամթերքով:

2. Մինչեւ ժԹ. դարավերջ հայթայթուած զինամթերքը հիմնականում պահեստատրում էր Ալեքսանդրապոլի գաւառի Դահարլի, Ղոնախղոան ու Բայանդուր գիւղերում: Սկսած Ի. դարասկզբից՝ զէնքի փոխադրման ՀՅԴ նոր մարտավարութեան պատճառով, ձեռք բերուած զինամթերքի որջ պաշարը կենտրոնացում էր Կարսի Մարզի սահմանամերձ հայկական գիւղերի զինապահեստներում, ապա փոխադրում Երկիր:

3. 1890ականներին զէնքի փոխադրումը Երկիր կատարում էր հիմնականում զինատար խմբերի միջոցով: Զինամթերքի փոխադրման այս եղանակի արդիւնաւետութիւնը խիստ ցածր էր, որովհետեւ խմբերի մեծ մասը բախուելով թուրք-քրդական ուժերի հետ վերադառնում էին՝ չաջակցելով Երկրի կարիքներին: Ի. դարասկզբից ՀՅԴն որդեգրեց հայ եւ քուրդ շալակատրների միջոցով փոքր խմբաքանակներով զէնքի փոխադրման առաւել ապահով մարտավարութիւն:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Նկուղ, ներքնայարկ: Աւետիս Ղարիբեանը՝ պաղտալի Վաղօն (1866-1904) համարուել է զինամթերքի հայթայթման անզուգական վարպետ: Ալեքսանդրապոլի բոլոր ժամանակների ՀՅԴ գործիչների մէջ նա ամենաառեղծաճայինն է: Նա 14 տարի անընդմեջ շրջանցելով ցարական պատժիչ մեքենան գրադուց

- զէնքի հայթայթմամբ, կազմակերպեց ու իրագործեց Ալեքսանդրապոլի պետական գինապահեստների «մաքրագարդումը»: Լայն հասարակութեան շրջանում նա ճանաչուած պանդոկատէր էր. «...չար համեստ, ազնիւ եւ նուիրուած մի անձ... ունէր... մի խան «Պարտալ» անունով ուր իջեանում էին... ճամփորդներին զար եւ մեր ընկերները, որոնց... անհրաժեշտ էր լինում ծածկել ոսփրկանութեան աջքից» (Ռ. Սեւեան, «Ալեքսանդրապոլի Շրջանի Առաջին Դաշնակցական Գործիչները», *Հայրենիք*, 1938:7, էջ 117-8):
- ² Ն. Հանգոյց, «Մ. Ե.ի Յուշերը, Հայոց Հասարակական Ծարժումների Պատմութիւնից», *Հայրենիք Ամսագիր*, 1923:5, Մարտ, էջ 37-9:
- ³ Սարգիս Օհանջանեան, «Իմ Յիշատակարանը», *Հայրենիք Ամսագիր*, 1942:6, Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր, էջ 53:
- ⁴ Ե. Հայրապետեան, «Արամայիս Ազնատուրեանի Յուշերը», *Հայրենիք Ամսագիր*, 1937:9, Յուլիս, էջ 147-8:
- ⁵ Զաւեշտական այս պատմութեան մասին մանրամասն տե՛ս՝ Գէորգ Խոտիլեան, «Դաշնակցական Ընդդատակի Լեզբները: Մի Ուշագրաւ վաւերագիր Աւետիս Ղարիբեանի (Պարոյայի Վարօ) Յեղափոխական Գործունէութեան Մասին», *Վէմ Համահայկական Հանդէս*, 2015:3(51), Յուլիս-Սեպտեմբեր, էջ 188-97:
- ⁶ Ռուբէն, *Հայ Յեղափոխականի Մը Յիշարակները*, *Հոր. Ա.*, Լոս Անճելըս, Հորիզոն տպարան, 1952, էջ 216:
- ⁷ Հայրապետեան, «Արամայիս Ազնատուրեանի», 1937:9, Յուլիս, էջ 148:
- ⁸ Նոյն, էջ 150:
- ⁹ Սիմոն Զաւարեան, (*Մահուան Եօթանասունամեակին Առթիւ*), *Բ. Հոր.*, խմբ.՝ Հրաչ Տանապետեան, Պէյրութ, Համազգայինի Վահէ Ալթեան Տպ., 1992, էջ 59. նաեւ՝ *Դիւան Ը Յ. Դաշնակցութեան, Յաւելուած Հայրենիք Ամսագրի, Հոր. Ա.*, խմբ.՝ Ա. Սրաքեան, Պոստոն, Հայրենիք, 1934, էջ 217:
- ¹⁰ Հայրապետեան, «Արամայիս Ազնատուրեանի», 1937:1, Նոյեմբեր, էջ 138. նաեւ՝ Վ. Փափագեան, *Իմ Յուշերը*, *Հոր. Ա.*, Պոստոն, Հայրենիք, 1950, էջ 52:
- ¹¹ Հայրապետեան, «Արամայիս Ազնատուրեանի», 1937:9, էջ 151:
- ¹² Նոյն, 1937:1, էջ 138:
- ¹³ Նոյն, էջ 145:
- ¹⁴ Նոյն:
- ¹⁵ Ռուբէն, *Հայ Յեղափոխականի*, էջ 216:
- ¹⁶ Ռուբէն, «Կարսի Հնցին Մէջ», *Հայրենիք*, 1951:12, Դեկտեմբեր, էջ 83:
- ¹⁷ Նոյն, էջ 81:
- ¹⁸ «Կովկասեան Սուրհանդակ», *Հայրենիք Ազգային Ծաբաթաթերթ*, Պոստոն, 1904:265, Զ. տարի, Օգոստոսի 6, էջ 4. նաեւ՝ «Կովկաս», *Հայրենիք Ազգային Ծաբաթաթերթ*, 1905:2(288), 6րդ տարի, Յունուարի 14, էջ 2:
- ¹⁹ Ռուբէն, *Հայ Յեղափոխականի*, էջ 222-3:
- ²⁰ «Կովկասեան Սուրհանդակ», էջ 4:
- ²¹ «Կովկասեան Սուրհանդակ», էջ 4. նաեւ՝ «Կովկաս», *Հայրենիք*, 1905:2(288), էջ 2:
- ²² «Կովկասեան Սուրհանդակ», էջ 4:
- ²³ «Կովկասում», *Դրօշակ*, Ժընեւ, 1904:2(143), XIV տարի, էջ 29:

- ²⁴ Կ. Յակոբեան, «Թորգոմի «Որսկան» խումբը եւ Նրա Ազդեցութիւնը Ազատամարտի Յետագայ Մարտավարութեան Վրայ», *Էջմիածին Պաշտօնական Անսագիր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի, ԿԹ տարի, Ս. Էջմիածին, 2013, Օգոստոս, էջ 60-1:*
- ²⁵ Ռուբէն, *Հայ Յեղափոխականի*, էջ 221:
- ²⁶ «Ռուսաթիւրք Սահմանագլուխ», *Հայրենիք*, 1904:278, Նոյեմբերի 5, էջ 3:
- ²⁷ Դէպքը տեղի է ունենում հետեւեալ կերպ. հերթական ապարդիւն խուզարկութիւնից վերադարձող զօրաջոկատի սպան անգործութիւնից սկսում է կրակել թոչունների երամի ուղղութեամբ, ապա հրամայում է զինուորին դաշտում գտնել որսը: Վերջինս էլ պատահաբար ոտքով խփում է թաղուած արկղին: Խուզարկելիս՝ դաշտում յայտնաբերում է «Բերդանկա» տիպի հրացանի 24 նմանատիպ արկղ («Ռուսաթիւրք Սահմանագլուխ», *Հայրենիք, Ազգային Շարքաթաթերթ*, 1904, թիւ 275, 2 տարի, Հոկտեմբերի 15, էջ 3):
- ²⁸ Հայրապետեան, «Արամայիս Ազնաւորեանի», 1937:10, Օգոստոս, էջ 157:
- ²⁹ Ռուբէն, *Հայ Յեղափոխականի*, էջ 127:
- ³⁰ Նոյն, էջ 129-30. նաեւ՝ Դիւան Հ. Յ. Դաշնակցութեան, էջ 183:
- ³¹ Հայրապետեան, «Արամայիս», 1937:12, Հոկտեմբեր, էջ 127-8:
- ³² Հայրապետեան, «Արամայիս Ազնաւորեանի», 1937:12, էջ 126:
- ³³ Դիւան Հ. Յ. Դաշնակցութեան, էջ 180:
- ³⁴ *Յեղափոխական Ակում, Հտր. 6*, խմբ.՝ Աւօ, Պէյրոս, 1965, էջ 140:
- ³⁵ Կոմս, «Անցած Օրերից (1893-1920)», *Հայրենիք*, 1924:7, Մայիս, էջ 113-4:
- ³⁶ Դրօշակ, Օրգան Հ. Յ. Դաշնակցութեան, Փարիզ, Յունուար, 1932:1. նաեւ՝ Կոմս, «Անցած Օրերից (1893-1920)», *Հայրենիք Անսագիր*, 1924:7, Մայիս, էջ 113-4:
- ³⁷ Մ. Վարանդեան, *Մուրադ, Պոստոն*, Հայրենիք, 1931, էջ 50:
- ³⁸ «Արամի Յուշերը», *Արամը (Մահուան Յիսնամեակին Առթիւ)*, Երեւան, 1991, էջ 182:
- ³⁹ Կոմս, «Անցած Օրերից (1893-1920)», *Հայրենիք Անսագիր*, 1924:6, Ապրիլ, էջ 45:
- ⁴⁰ Նիւթեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան Պարմութեան Համար, *Հտր. Է*, խմբ.՝ Երուանդ Փամպուրեան, Հրատ.՝ Հ. Յ. Դաշնակցութեան, Պէյրոս, Համազգային, 2010, էջ 120:
- ⁴¹ Նոյն, էջ 195:
- ⁴² Հրաչիկ Սիմոնեան, *Ազապագրական Պայքարի Ուղիներում, Գիրք II*, Երեւան, 2003, էջ 465:
- ⁴³ Ե. Գեղամեանց, *Մտորումներ (Հայ Ազգի Վիճակի Մասին)*, Թիֆլիս, 1907, էջ 22:
- ⁴⁴ Մ. Ներսիսեան, *Հայ Ժողովրդի Ազապագրական Պայքարը Թուրքական Բռնապետութեան Դէմ 1850-1890թթ.*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Գիտութիւն Հրատ., 2002, էջ 161:
- ⁴⁵ *Յեղափոխական Ակում, Ազապագրական Պայքարի Յուշամատեան*, Պէյրոս, 1962, N 2, էջ 39:
- ⁴⁶ Ըստ Շաթիրեանի «Ալեքսանդրապոլցի Սարդարը, որ փախած էր Սիբիրից, ամէնքից փորձուածն էր եւ համակրելին: Կուլունեանը նրան մեծ արժէք էր փայիս եւ նրա խորհրդով էր շարժում: Տեղական կառավարութիւնը շար լաւ գիպէր, որ նա փախել էր Սիբիրից, բայց չէր համարձակում մօտեւնալ...» (Հանգոյց, *Հայրենիք Անսագիր*, 1923:5, Մարտ, էջ 38):

- ⁴⁷ Ա. Գիվխանդանեան, «Կուկունեանի Արշաանքի Մասնակցողները», *Հայրենիք Ամսագիր*, 1941:8, Յունիս, էջ 156-66. նաեւ՝ «Կուկունեան Խմբի Դատավարութիւնը», *Դրօշակ*, 1912:7-8(225), Յուլիս-Օգոստոս, էջ 191:
- ⁴⁸ Ա. Կուկունեանի արշաանքի մասին մանրամասն տե՛ս՝ Կ. Նիլազարեան, *Սարգիս Կուկունեանի Արշաանքը*, Երեան, ԵՊՀ Հրատ., 2016:
- ⁴⁹ Սեբորի եւ Հրայրի հանդիպումը Ալեքսանդրապոլի ՀՅԴ կառոյցի ղեկավար կազմի հետ տեղի է ունեցել Նալչաքեանի սրճարանում, ապա ընդլայնուած կազմով շարունակուել *Պարոյայի Վաղոյի* ճաշարանում (Հայրապետեան, «Արամայիս Ազնաւորեանի», 1937:11, էջ 136):
- ⁵⁰ Հայրապետեան, «Արամայիս Ազնաւորեանի», 1937:12, էջ 127-8:
- ⁵¹ Նոյն, թիւ 11, էջ 136:
- ⁵² Նոյն, էջ 131:
- ⁵³ Նոյն, թիւ 12, էջ 134:
- ⁵⁴ Զալլաթը հետացաւ յեղափոխական գործերից, ամուսնացաւ եւ զբաղուեց օրու վաճառքով (Հայրապետեան, «Արամայիս Ազնաւորեանի», 1937:11, էջ 140):
- ⁵⁵ Վանի 1896ի ինքնապաշտպանութիւնը շարունակուեց Յունիսի Յից Տը: Մեծ Բրիտանիայի հիպատոս Ուիլիամսի միջնորդութեամբ Սաադէդդին փաշան պարտատուութեց զէնքը յանձնելու դիմաց բոլոր ցանկացողներին թոյլատրել անարգել անցնելու Պարսկաստան: Երբ 1500 վանեցիներ փորձեցին հատել թուրք-պարսկական սահմանը՝ Ա. Բարթոլոմէոսի վանքի մօտ շրջապատուեցին կանտնատու զօրքերի եւ քրդերի կողմից ու գլխովին ջարդուեցին: Խանասորի պատժիչ արշաանքը վրիժառոյթիւն էր եւ՝ պայքարը շարունակելու վճռականութեան նոր դրսետրում (Համբարձում Երամեան, *Յուշարձան Վան-Վասպուրականի*, Հար. Ա., Աղեքսանդրիա, Արամ Գասապեան, 1929):
- ⁵⁶ Հայրապետեան, «Արամայիս Ազնաւորեանի», 1937:11, էջ 138:
- ⁵⁷ Նոյն, 1938:7, էջ 138, թիւ 11, Սեպտեմբեր, էջ 151:
- ⁵⁸ Նոյն, 1937:9, Յուլիս, էջ 141:

**THE ACTIVITIES OF THE ALEXANDRAPOL ARF BRANCH IN AMMUNITION
ACQUISITION AND TRANSPORTATION TO WESTERN ARMENIA
(Late 19th-Early 20th Centuries)
(Summary)**

ARMEN HAYRAPETYAN
armenani@mail.ru

The most active of all AFR structures formed in Yerevan Governorate at the beginning of the 1890s was the "Kar" (Stone) committee in Alexandrapol. During the first 15 years of its existence, the committee became the focal point for the acquisition, accumulation, and delivery of weapons for the organization of Western Armenia's liberation.

The paper highlights the diverse tricks and strategies used to acquire and transport illegal weaponry to Western Armenia. It notes that further to these efforts the *Kar* branch was instrumental in recruiting volunteers to replenish the militant forces crossing to Western Armenia.